

Martina Orožen

UDK 808.63-087:929 Valvasor J.V.

Filozofska fakulteta v Ljubljani

Janez Vajkard Valvasor o slovenskem jeziku

Iz teka se Valvasorjevo leto, 300. obletnica njegove smrti; ne bi bilo prav, da bi šlo tiho mimo jezikoslovne slovenistike, posebno ker mu je bila od književne¹ in kulturne zgodovine, pa tudi od etnologije² ter v javnosti sploh izkazana zaslužena pozornost.³ Znameniti mož je v *Slavi* razmišljal malodane o vsem, tudi o slovenskem jeziku. Določene piše o tem kar v dveh knjigah (v 2. in 6.),⁴ pa tudi na druga poglavja kaže biti pozoren, saj v njih mimogrede naletimo na zanimive jezikovne drobce — od krajevnih in rečnih imen, poimenovanj s področja rastlinstva, živalstva, predmetov materialne kulture, od dobesednih navedkov (prevodov v nemščino) do slovenskih pogovornih rekov (frazelogemov).⁵ Vse to priča, da je moral Valvasor "kranjski" jezik dobro poznati, da ga je aktivno obvladal, saj se je, plemič, z deželani kmeti na svojih raziskovalnih poteh o vsem mogočem pogovarjal.⁶ Nedvomno je ob primerjanju s svojo "kranjsko različico" opažal širše pokrajinske in celo ožje krajevne govorne razlike "slovanske kranjščine". Kaže, da jih je določal po "splošnem govornem vtisu" (označuje jih takole: Dolenjci vlečejo, Kraševci govore trdo, Korošci surovo itd.) kot posledici različnih glasovnih in prozodičnih prvin oziroma različne razvrstitve prozodičnih prvin v njih sestavih (npr. naglasnega mesta, kakovostnih in kolikostnih ter tonemskih nasprotij, monoftongičnosti in diftongičnosti e-jevskih in o-jevskih samoglasnikov), pa tudi različne podobe (izvirne, neizvirne) besedišča. Kranjski jezik vseh petih delov Vojvodine Kranjske opredeljuje tudi po noši kot dodatnem (ali celo osnovnem?) razlikovalnem znaku,⁷ po šegah in običajih, značajskih potezah — po široko pojmovanih semiotičnih merilih. Prebivalci dežele ga zanimajo glede na etnično-jezikovni izvir in sestavo (zelo

¹ M. Rupel: *Valvasorjevo berilo I* (Ljubljana, 1936, 1951). Pod uredništvom B. Gerlanca je izšla 3. izdaja s slikovnim gradivom in spremenjenim naslovom *Slava vojvodine Kranjske* (Ljubljana: MK, 1977). Iz te izdaje so zajeti Valvasorjevi navedki o tedanjih jezikovnih razmerah na Kranjskem. Slovensko imenoslovno in splošno (terminološko) besedje slovenskega prevoda je primerjano z zapisi v nemškem izvorniku (Faksimile iz l. 1970-1974).

² B. Reisp: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor* (Ljubljana: MK, 1983); *Valvasorjev zbornik* (ur. Andrej Vovko) ob 300. obletnici izida *Slava vojvodine Kranjske*. Referati s simpozija v Ljubljani 1989. Valvasorjevo delo je ovrednoteno v treh tematskih sklopih: zgodovinskem, tehnično-naravoslovnem ter jezikovno-etnološkem.

³ Spomnimo na nedavne slovesnosti (oktober 1993) v Mediji-Izlakah, kraju rodbinske posesti, in v Krškem, kraju smrti.

⁴ V drugi knjigi *Kratka topografija* načena ta vprašanja pod naslovom Začasno poročilo o življenju, šegah in veri na Kranjskem (str. 15-56), v šesti knjigi pod naslovom Kranjsko-slovanski jezik, nravi in šege na Kranjskem (str. 111-144).

⁵ Prav iz tega zornega kota je slovenski jezik (imeneslovno in splošno pogovorno terminološko besedje) v Valvasorjevi *Slavi* predstavil Gerald Stone, glej *Valvasorjev zbornik* 1989, str. 232-238. Ker je slovensko besedno gradivo navajano v poknjžjeni obliki, so tako zabrisane vse sodobne knjižno pogovorne posebnosti Valvasorjeve "kranjščine".

⁶ Valvasor sam na številnih mestih pripoveduje, pa tudi povzema fantastične, vraževerne, pravljичne in pripovedkovne zgodbe, ki so mu jih morda tudi natvezli, kot nekaterim drugim raziskovalcem, hudomušni kmetje. Tipološki oris tovrstnih vsebin je izčrpan in sistematično podan v razpravi M. Stanonik, Janez Vajkard Valvasor in slovstvena folklor v njegovem duhovnem obzorju. *Valvasorjev zbornik*, Ljubljana 1990, 287-310.

⁷ Nošo vseh petih delov Kranjske prikazujejo njegove skrbne risbe.

pisano), glede na način življenja, torej etnolingvistično, celostno. Prav zanima nas, kakšen kranjski jezik naj bi bil sam govoril. Domnevamo, da jezik tedanje izobražene Ljubljane. Posredno nam ga razkriva Zizenčelijeva hvalnica Zaštitno vošenje Kranjske dežele... na naslovni strani *Slave*. V primerjavi s tedanjim tradicionalnim knjižnim jezikom se nam ta kaže kot gorenjsko zaznamovani tip kranjščine, po svojih glasovno-oblikovnih posebnostih blizu jezika kar 40 let mlajšega rokopisnega *Škofjeloškega Pasijona* (iz leta 1721) že z določeno stopnjo redukcije nenaglašenih samoglasnikov.⁸ Pojav se gotovo sklada z izrazitejšimi sočasnimi govornimi silnicami tedanjih (oz sedanjih) središčnih slovenskih narečnih skupin (gorenjske, dolenske, rovtarske in zahodne — primorske), vključenih v tedanji zemljepisni obseg tedanje Kranjske⁹ z natančno in natančno zaznamovanimi mejami (glede na sosedo).

Tedanja upravna delitev dežele se kajpak ne prekriva povsem s sodobno narečno določenostjo prebivalcev po narečnih skupinah slovenskega jezika. V *Slavi* tudi ne bomo našli narečne podobe opisovanih krajev; posamični navedki iz govornje kranjščine so v knjigi nekako "poknjženi",¹⁰ razkrivajo pa se nam zanimivi pogledi znanstvenika-naravoslovca, "nejezikoslovca", ki se izredno trudi, da bi določil in razložil pomen posameznih besed, tudi krajevnih imen,¹¹ tako kot z znanstvenim dvomom presoja številna fantastična, vraževerna, legendarična ljudska izročila.¹² Jezik mu je, zlasti po njegovi pomensko-sporočilni plati, sestavni del znamenitosti in zanimivosti kranjske dežele. Na posamičnih mestih vendar tudi le "površinsko ujete" slušne govorne razlike bodisi fiziološko, sociolingvistično ali zgodovinsko razlaga in utemeljuje.

V peterih upravnih delih tedanje Kranjske glede na jezikovno-etnološke posebnosti odkriva naslednje "etnične" skupine prebivalcev:

1. GORENJSKA pozna troje prebivalce: prave Kranjce; v vasi Bitnje (blizu Škofje Loke) pa prebivalci govorje pokvarjeno nemščino in kranjščino (gre že za govor rovtarske narečne skupine, v 13. stol. poseljene z bavarskimi Nemci — v procesu asimilacije); pri Beli Peči (na meji s Koroško) se govori pravilno, čisto nemško;
2. DOLENJSKA: njeni prebivalci so vsi pravi Kranjci, govorje dobro kranjsko, samo nekako vlečejo (očitno glede na Gorenjce oziroma glede na diftongični izgovor dolgih naglašenih o-jevskih in e-jevskih samoglasnikov, izrazitejše razlike tonemskih nasprotij);

⁸ Za zgled navajamo kar prvo kitico hvalnice:
Je persou enkrat taiste dan, S tulikom prošnam perpelan!
O srečne dan, o srečna luč, katera imaš tak velko muč,
De te bukve perpelaš, nem to pravo luč podaš.

⁹ Glej v prilogi Zemljevid vojvodine Kranjske.

¹⁰ Poglejmo nekatere navedke v njegovi pravopisni podobi v nemškem izvorniku. Npr. rimani rek pastirjev, ki so plašili jate ptic selivk (žerjavov, ki letijo v obliki črke V): *Zhizhe golobar, pounaprei pounajej, uarey de te uouk nauiei. L' okule, l' okule, l' okule.* Ali starešinov nagovor vodi oz. nevesti (pri opisu svatbenih običajev v Istri): *Dobèr dan uoda Jordana, je jem tebi perpelau leto neueštizo de bodešh ny uslušila nu njo zhišto uhranila (Die Istraner - Istrane).*

¹¹ Npr. razlaga frazeologema (povzeto po slovenskem prevodu): "Šeu je rakam žvižgat ali pujde rakam žvižgat." To pomeni toliko kakor 'umrl je'. Nadalje še drugi zanimivi primeri razlage pomensko nemotiviranih besed: *Na Kranjskem Tabor (zgradili in poimenovali so jih po Čehih, Poljakah, Slovanih) pomeni utrjen prostor, kamor v vojnem času soseščina spravlja pohištvo in ljudi.* Ali: *Jezero se po kranjsko imenuje Cerkniško jezero - po Cerknici ← Cerkvici. Nato se je sčasoma s slabim izgovorom w spremenil v n (primer poenostavitve sklopa kva!) in namesto Cerkvica je prevladalo Cerknica (str. 98).* Ali: *Uskoki so dobili ime od besede skok, kar pomeni po kranjsko poskok, kajti pred 146 leti so uskočili (ali zbežali) z ženami in otroki iz Turčije in prišli na Kranjsko. Še primer razlage narečne gorenjske fraze: *Zadnja plesalka je "na repo", kar toliko pomeni kot "na repu" (tako zna poknjžiti narečno mestniško obliko!). Železniki - ime se je porodilo iz kovinskega sadu, namreč železa, itd.**

¹² Tipičen primer (izmed mnogih) zasledimo v poglavju XXXI, VODA, KI SAMO OB DOLOČENEM ČASU TEČE, SICER PA LE, CE SE JE DOTAKNEŠ (str. 94-96), kjer se pravljica zgodba kmetov o razdraženem zmaju, ki iz skalnate kotanje bruha vodo, če drezajo s palico v luknjo, izniči. Izkaže se, da je vrhniški poštar kot zanesljiva priča takega mladega zmaja ubil. Kot je Valvasor ob pogovoru z njim dognal, je šlo le za zelenega kuščarja. Tako Valvasor pogosto razkrinkava skrivnostne ljudske zgodbe z razlago naravnih (naravoslovnih, fizikalnih) pojavov. Kajpak v čarovnice in črno magijo ter v hudiča veruje; marsikaj skrivnostnega ve tudi o "simpatiji in antipatiji" v naravnem svetu.

3. SREDNJA KRANJSKA je kar skrivnostna: njeni prebivalci so po jeziku zelo neenotni, tudi po načinu življenja in značajih; tod žive Kočevarji, Uskoki ali Vlahi, Hrvatje in pravi Kranjci;

4. NOTRANJSKA pozna tudi četvere prebivalce: Vipavce, Kraševce, Čiče in prave Kranjce; vsi se ločijo po govoru in noši;

5. ISTRA kot peti del Kranjske ima dvoje prebivalce: Rečane, Dalmatince ali Liburnijce (njih jezik je dalmatinski) in prave Istrane (Pazin z okolico), katerih jezik je istrski, namreč slaba italijanščina ali laščina. Posebej poudarja, da se vsi ti ločijo po jeziku, nošnji in načinu življenja.

Njegov končni sklep o jezikovnih razmerah v tedanji kranjski deželi je naslednji: "Jezik dežele Kranjske (pa) je različen. Pravi **splošni jezik je kranjski**, poleg tega se govori **ilirsko**, toda ne povsem čisto, **hrvaško, slavonsko**; nato tudi **dalmatinsko, kočevarsko, istrsko, italijansko, furlansko, nemško.**" (str. 17).

Tej kratki predstavitvi jezikovnih razmer v prostoru, ki ga v 2. knjigi zemljepisno, zgodovinsko, etnološko, gospodarsko in upravno opisuje, sledi v 6. knjigi nadrobnejša, poglobljena, strnjevalna osvetlitev jezikovnih razmer; to bomo v prispevku izpostavili predvsem v njegovi izvirni podobi z osvetlitvami iz današnjega strokovnega zornega kota. Zdi se smiselno, da o teh vprašanih najprej spregovori kar Valvasor sam. Tako bomo najlažje "stopili v čas", ki ga je kot neutrujen raziskovalec, entuzijast, vzel pod svoj "drobnogled".

Poglavje o KRANJSKO-SLOVANSKEM jeziku v 6. knjigi se začinja takole:

"Ako se novi prebivalci pridružijo starim, se poleg starega jezika radi pojavijo in pridejo v navado novi. Zato se tudi na Kranjskem ne govori povsod enoten jezik, ker so tod različni narodi ne le prihajali, temveč se tudi naseljevali in ker so dandanes tu naseljeni ljudje različnih narodnosti. Vendar vladata prav povsod dva jezika, namreč **slovanski in nemški**. Le-ta pa je v rabi večinoma le pri plemičih in izobražencih; tudi vse pravne zadeve se vodijo v nemščini (!), vsi spisi in pisma se pišejo v tem jeziku. **Slovenščino pa uporabljajo kmetje in drugi preprosti ljudje.**

Da je slovanščina eden pglavitnih jezikov, je znano in dovolj izpričano z mnogih piscev potrdilom. Med njimi potrjuje zlasti Matjaž Quaden v svojem Endhiridio Cosmographico, da se v Evropi noben jezik ne razteza dalj od slovanskega, zakaj le-ta se začinja pri Beneškem in sega do Severnega morja, vstran pa približno do Ponta Euxina, t.j. do Črnega morja; govori se torej v Istri, na Hrvaškem, v Bosni, na Moravskem, Češkem, v Lužici, Šleziji, na Poljskem, Litovskem, Pruskem, Ruskem v Moskvi in dalje do Švedskega, potem na Bolgarskem in tam okrog, da celo do Carigrada, kjer da je na sultanovem dvoru v rabi. Tega, da se namreč na turškem dvoru slovanski govori, o čemer so tudi drugi že poprej pisali, pa da ni tako razumeti, kakor da bi to bil pravi dvorni jezik Turkov, temveč da se slovanščina govori poleg drugih jezikov, kakor je na drugih velikih dvorih v rabi ne le deželni ali narodni jezik (!), temveč tudi nekateri tuji, ki so slavni. Novejši popotniki pa izpričujejo, da dodajajo dvorjani na turškem dvoru zaradi ličnosti turškemu jeziku mnogo arabskega in perzijskega (jezikovni snobizem glede na stara kulturna jezika!).

Slovanski jezik nahajamo tudi na **Novaji zemlji** in drugod, a Novaja zemlja pomeni v slovanščini ali kranjščini toliko kot **nova zemlja** (Valvasorjeva fonetično-oblikoslovna "preslikava" iz ruščine — op. M. O.). Ta jezik je močno v navadi na Ogrskem in po vsej Turčiji, zlasti tisti, ki meji na Hrvaško, in v Dalmaciji.

Kakšne črke ali znake pa so nekoč uporabljali za ta jezik, o tem ni pravega sporočila. Le Hermannus Fabronius piše, da je učen Slovan z imenom Metod izumil hrvaške in slovanske črke in prevedel sveto pismo v materni jezik. Vendar se pripisuje ta iznajdba deloma tudi pomoči drugega slovanskega škofa Cirila.

Sta pa dve pisavi ali dvoje črk, s katerimi se piše slovanski jezik. Prva pisava se imenuje cirilica, a to je tista, ki sta jo izumila Ciril in Metod in ki je zelo podobna ruski ali moskovski. Drugi pravijo glagolska in je zelo v rabi na Hrvaškem in v Dalmaciji; izumil jo je baje sv. Hieronim, ki je bil tam nekje, v soseščini Stridona, rojen. Prva, cirilska pisava se rabi še dandanes v Carigradu na turškem

carskem dvoru (kakor je zgoraj omenjeno); uporablja jo prenekateri janičar, pa tudi v Bosni, na Ruskem in na Moskovskem je v rabi. Tako imam sam nekaj knjig, ki so v tej pisavi natisnjene. Cirilsko abecedo z veliko, malo in tekočo pisavo kaže radovednemu bralcu priloženi bakrorez obenem z imeni črk ali besedami, s katerimi se vsaka črka izgovarja.

Abeceda vsebuje devetintrideset črk, ki pa si ne slede kakor latinske, temveč tako, kakor kaže navedena podoba. Zraven je glagolska abeceda, ki jo je po cirilski izumil sv. Hieronim. Ima samo dvaintrideset znamenj, ki so jih uporabljali pri pisavi s peresom in pri tisku. Prav s temi glagolskimi črkami je tiskan misal ali mašna knjiga, ki iz nje duhovni bere mašo. Te misale tiskajo zdaj v Rimu, a uporabljajo jih še dandanes v mnogih krajih na Kranjskem, kjer bero kranjsko ali slovansko mašo (hočem reči: mašo v kranjsko-slovanskem jeziku)... V teh krajih so prej rabili le glagolsko pismo, dokler ni učeni luteranski pridigar Primož Trubar prvi izumil pisanja kranjščine ali slovansčine z latinskimi črkami. Prvič je napravil tak poskus z biblijo in napisal novi testament z latinskimi črkami. Nato je Jurij Dalmatin, tudi evangelijski (ali luteranski) pridigar, sestavil stari testament prav tako v latinski pisavi in ga dal v tisk. Zdaj pišejo tudi Hrvatje in Dalmatinci večinoma z latinskimi črkami.

Ima pa kranjski ali slovanski jezik, kakor se danes z latinskimi črkami piše, petindvajset črk, kakor sledi iz naslednjega navodila, ki ga v latinskem jeziku tu dodajamo...

Ker je dežela naseljena z različnimi narodnostmi, ne more biti drugače, ko da je **kranjski jezik čedalje bolj poškoprljen s tujimi besedami in tako rekoč postekljen ali kakor kak pološčen predmet z barvami okrašen**; saj je na Kranjskem več kot en jezik v navadi, ker govore tu **dalmatinski, hrvaški, vlaški, kočevski, istranski, italjanski, nemški, kranjski** in še v kakem drugem jeziku. Vse to pa se ne govori v vseh pokrajinah hkrati: ponekod prevladuje ta, drugod oni jezik, kakor pač leži pokrajina; tudi dialekt ali narečje in izgovor je v vsaki petini te dežele različen. Zato bom v naslednjih poglavjih poleg nravi in običajev vsake petine navajal tudi njene jezike."...

Sledimo in spremljajmo pozorno ta vsebinsko in slogovno zanimivi odlomek. Misli na tako značilen, kramljajoč, Valvasorjev način izhajajo druga iz druge in nas usmerjajo od splošne podobe predmeta upovedovanja k stvarnejši, nadrobnejši — tokrat k sodobni podobi jezikov Kranjske. Tako zna Valvasor na kratko veliko povedati. V širok zgodovinski okvir, oprt na različne znanstvene in arhivske vire, spretno vpleta pripovedi popotnikov, lastne raziskovalno-preverjalne izkušnje, vpenja nazorske sodbe in družbene norme svoje dobe. Tako bralca mimogrede preseneti z najrazličnejšimi vprašanji, v danem poglavju celo z jezikoslovnimi.

Osredinimo se nanje:

1. večjezičnost na Kranjskem — splošno prevladujoča jezika sta nemščina in slovanska kranjščina;
2. kranjska slovansčina je le **enakopravno** pojmovan del razsežne slovansčine, ki sega od Beneškega (Jadranskega) morja do Ledenega in Črnega morja;
3. vednost o narodih, jezikih, o določenem narodu, se začenja s pismenstvom; zato nas kar izčrpno seznanja s slovanskimi črkopisi: **cirilico, glagolico** — in Trubarjevimi "izumom" za slovansko **kranjščino — latinico**;
4. kranjsko latinico primerja z nemško pisavo; **opaža in razlaga** nekatere **pomembne glasovne oziroma črkovne razlike** med njima (H, Š, Ž, Č);
5. od pisave prehaja k splošni oznaki **sodobne kranjščine**, ki je spričo medjezikovnega prepleta (interference), kot pravi, zadnje čase **pokvarjena, "poškopljena, pološčena"** z besedami jezikov, ki so na Kranjskem udomačeni.

To živahno kulturnozgodovinsko "štorijo" nato dopolnjuje, razčlenjuje s splošnimi oznakami kranjske slovansčine v ožje pokrajinskem, narečnem smislu in z oznakami jezikov priseljenih sodeželanov po vseh petih delih Vojvodine Kranjske.

Kaj nam danes ta sporočila povedo? Kako iz njih izluščiti trajno veljavno vsebinsko jedro? Koliko in kako mu verjeti, saj vemo, da je Valvasor pisal slavilno. Ustavimo se ob nakazanih vsebinskih sklopih, ki nam posredno razkrivajo njegovo miselno in nazorsko naravnost, saj je bil plemič, izobraženec, izkušen mož...

1. Večjezičnost Kranjske je zelo poudarjena; prav v tem je posebna **slikovitost, mikavnost** dežele. Kaže se mu kot posledica "mirnega" priseljevanja prebivalstva od treh strani: s severa nemškega, od zahoda romanskega, od juga — posebej od časov turških vpadov — slovanskega.

Sožitje priseljencev s (prvotnimi) slovanskimi kranjskimi deželani je nakazano kot **nevnemirljivo dejstvo**. Valvasor se pravzaprav čudi le nesorazmerju: **majhna dežela — velika raznovrstnost jezikov in narečij** po vseh petih delih dežele... pojav, ki mora zanimati učeni svet Evrope, za katerega piše svojo *Slavo*. Posebej opozarja na splošno rabo dveh, v fevdalnem času stanovsko zaznamovanih jezikov.

Prva je nemščina, jezik plemstva (in izobražencev), ki se nosi po francoski modi. Kranjska slovanščina je šele druga — je jezik kmetov oz. nižjih plasti. Na več mestih *Slave* pripominja, da je uradovalni jezik nemški. Vendar — poudarimo še enkrat — je Valvasor znal kranjsko, do kakšne mere, nam nekoliko razkrivajo njegovi zapisi slovenskih zemljepisnih imen (rek, mest, trgov in gradov),¹³ pa tudi posamičnih običajskih izrekov. Sicer pa pravi, da so plemiči znali tri jezike — tudi italijansko.

Kot naravoslovec, zgodovinar, etnolog, ki hodi po kranjski deželi in zbira vse mogoče podatke, se dobro zaveda koristnosti znanja kranjščine. To je njegova velika prednost pred drugimi raziskovalci, lahko jim konkurira. Kaj vse — od domačega imenoslovja, celo frazeologemov do očarljivih praznoverskih zgodb, anekdot, pripovedkovnih motivov — je odkril in zajel med deželani Kranjske! In tako je poleg tvorne plastično in slikovito označil tudi duhovno podobo dežele oziroma njenih slovanskih deželanov. Z določeno distanco jo je oživiljal — z vzvišenim, razumevajočim humorjem.

O razmerjih med jeziki na Kranjskem govori **ravnodušno, neprizadeto** — kot državljani Evrope, kot načitan mož velikega rimsko-nemškega cesarstva. Pogodil se je s tezo nemških humanistov, da je slovanščina le del germanščine. Slovani, imenovani Vendi, Vindi — so del germanskih Vandalov. Kako lep primerek fantastične, ideološko nabite etimologije.

2. Tako mu je seveda **sprejemljivo** dejstvo o tolikšni zemljepisni razširjenosti slovanščine. Mimogrede rečeno, se tudi sodobni raziskovalci etnogeneze Slovanov (med Čehi npr. Zdeňek Váňa)¹⁴ čudijo presenetljivi nevednosti starega antičnega sveta o tej indoevropski jezikovni veji, ki je med preseljevanjem narodov (4.-6. stol.) prekrila pol Evrope. Kje, kako, pod kakšnimi imeni so živeli poprej? Pod imeni neslovanskih Venetov, Skitov, Andov?

Valvasor "slovanščino" določa po državnih tvorbah, kneževinah, po upravnih enotah, ne po izoblikovanosti posameznih slovanskih jezikov, čeprav so se o tem že pred njim določneje izrazili Žiga Herberstein (*Moskovski zapiski*, 1549), A. Bohorič (*Zimske urice*, 1584), pa tudi Trubar glede jezika v slovenskih deželah Avstrije. Vendar polihistorja prevzema predvsem **prostorska razsežnost slovanščine**, pri tem pa se sklicuje na druge vire, na zemljepisca in bakrorezca Quadena (16. stol.), ne na Kranjce. Končno so bili Trubar idr. protestanti, Valvasor pa prepričan katolik in je iz tega zornega kota tudi vrednotil dejanja, navade, običaje deželanov. Res pa je, da protestantske književne dejavnosti ni zamolčal. "Cerkveni razkol" na Kranjskem opisuje v dodatku k 6. knjigi.

¹³ Oglejmo si nekatere primere, ki razkrivajo različne sočasne govorne glasoslovne preobrazbe današnjih etimološko-knjižnih imen in poimenovanj: *Der Steiner Boden* (sonst *Perkamenku*), *Das Selzahr Boden* (so ingsemain *U Seuzah*), *Zirklander Boden* (so ingsemain *Perzirklah heisst*), *Zirkner-See* (*Zirken*ko *JeJero*), *Die Laybach* (*Lablaneza*), *Der Trojanen-Berg* (ingsemain *Trojaine genant*), *Der Schwarz-Wald* (der man *Jelouza sonjt heisst*), *Pleinaua*, ein langer Wald, *Gallenberg* / *Kholobrat*, *Grintauiz*, ein sehr hocherhabener Schnee-Berg, *Der Eisen-Berg* (sonst *Nazeleiso* genannt) itd.

¹⁴ Glej Zdeňek Váňa, *Svět dávných Slovanů*, Praha 1983.

Ob prikazu razširjenosti slovanščine je pomemben podatek o njeni rabi zunaj slovanskih državnih, knežjih, upravnih okvirov. O Srbih ne vé ničesar, ve pa, da se slovanski jezik govori celo na sultanovem turškem dvoru — med slavnimi diplomatskimi jeziki. Vé, da janičarji v Bosni govorijo slovansko (Srbija in Bosna sta del turškega imperija); vé, da se govori ta jezik na Ogrskem. Spomnimo se na prekmurske Slovence, na Slovake, Hrvatse. Celu na "Novi zemlji", na dveh otokih v Severnem morju, kjer so med Nemci prebivali tudi Rusi, najbrž trgovci...

3. Vrstice, ki jih je namenil slovanskim pisavam, vsebujejo pač času ustrezne sodbe. **Slovanski prostor ločuje glede na cirilsko, glagolsko in latinsko pisavo.** Cirilska pisava je ruska, moskovska, v rabi tudi na turškem dvoru in v Bosni. Glagolska je dalmatinska — hrvaška, latinica pa je kranjski Trubarjev "izum" (!). Seveda so latinično pisavo Hrvatje, Čehi, Poljaki poznali že davno pred Kranjci, v 14. stoletju. Glede starosti cirilice, izuma bratov Cirila in Metoda, in starosti glagolice, ki naj bi jo izumil sv. Hieronim, podaja v svojem času uveljavljeno mnenje. Seveda je glagolica — Konstantinov izum — starejša, cirilica mlajša, na sv. Hieronima pa so se sklicevali hrvaški glagoljaši v obrambi slovanskega bogoslužja (nevarnost obtoževanja herezije je bila trajno navzoča — že od Splitskega sabora v 11. stol.).

Kako je bilo z glagolico pred Trubarjem na Kranjskem, ali je bila res na vsem Kranjskem v splošni rabi? Sodobne ugotovitve jezikoslovcev kažejo, da ne.¹⁵ V navadi je bila v krajih na stičišču s hrvaškim glagoljaškim izročilom — v Beli krajini in v Istri. Iz Vojne krajine so v 16. stol. prihajala na Kranjsko vojna poročila v glagolici, t.im. "turški glasi". Isto velja za "kranjsko-slovansko mašo". Zunaj glagoljaškega prostora se je opravljala po posamičnih farah Kranjske (tudi Štajerske), kamor so bili duhovniki pribežali pred Turki. Pravilno torej kaže razumeti njegove tovrstne posplošitve glede na tedanji obseg Kranjske in na željo, da poudari posebnosti — med te se uvršča tudi glagolica.

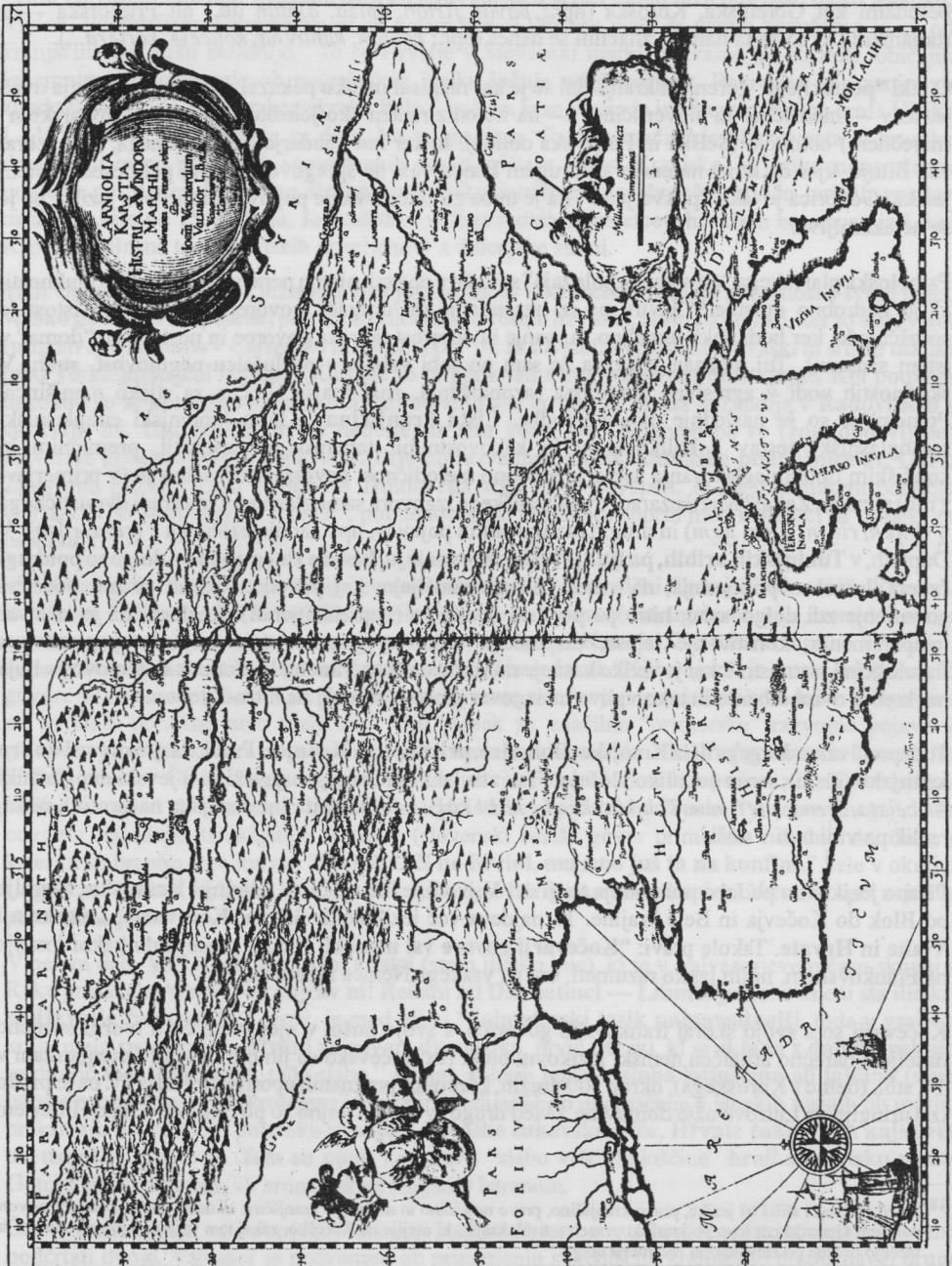
4. In kaj se nam razkriva ob primerjavi Trubarjeve latinične pisave z nemško? Zaradi **odsotnosti glasu in znaka ž v nemščini ga Valvasor odpravlja tudi v slovenščini.** Razlaga, da se enako govorijo besede: *šala, šula, šena* — tj. *žena*. (Na tak način bi bilo tudi *žaba* — *šapa!*) Kaže, da je kot nemško govoreči deželan zanemarjal ločevanje zvenceh in nezvenceh soglasnikov, za slovanščino pomensko tako nosilnega nasprotja. Kaže, da je govoril podobno, kot npr. mariborski Nemci še pred drugo svetovno vojno: "*Naš kospot je merhu na khiši in so ka položili u hlatni khrop.*"¹⁶ (vse zvence soglasnike so izgovarjali po svojem sistemu-nezvence.) Pravilo o izgovoru končnega — *ł* (bił → biu), ki ga je treba včasih **dvojno izgovoriti** (npr. "debel" *ł*), je gotovo ostajalo v navadi iz protestantskega obdobja (tako je končni *ł* **pravorečno določil že Trubar**).¹⁷ Ob opisu ribolova na Kolpi pa Valvasor tak primer navaja povsem naravno — v sobesedilu frazeologema "*Šeu je rakam žvižgat*", ki dokazuje v takratnem času (vendar ne v belokranjskem govoru) izpričani prehod *ł* → *u*. Tudi o naglasnem mestu kot nosilcu pomena v kranjščini je spregovoril. Ponazarja ta pojav z naslednjimi primeri: *poléti* = 'v poletju', *poletí* = 'bo poletel'. Govori tudi o "privzdignjenem glasu na dolgih zlogih, vendar kaže, da tonemskih nasprotij ni prepoznal.

Od pretresa črk, ob njih zadeva na pomembna glasoslovna vprašanja slovenskega jezika, prehaja k besediščni oznaki "kranjske slovanščine", ki je zlasti v Ljubljani in na Gorenjskem "pokvarjena" (pojav ponazarja s sedmimi primeri po naslednji razvrstitvi: **Nemški** — *Tausend, Leiter, Tischtuch... Pokvarjeno* — *Tausend, Luitra, Tishtah... Pravilno kranjski* — *Jeser, Stop, Part...*), kar kaže na

¹⁵ Glej E. Lampe, *Glagolica na Slovenskem*. DiS 1905, 481-486. V zadnjem času ta vprašanja zavzeto raziskuje J. Zor. Glej prispevke: O fragmentih glagolskih rokopisnih misalov na Slovenskem (tipkopis), Dodatek k zborniku XIX. seminarja SJLK, Ljubljana 1983; *Glagolica na Slovenskem. Nahtigalov zbornik ob stoletnici rojstva*. Ljubljana, 1977. 483-495; Glagolska pričevanja na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik*, 45/2 (1985), 183-191.

¹⁶ S tega vidika je posebej treba preveriti in ustrezno razčleniti slovenski imenoslovni in splošni besedni fond v nemškem izvorniku. Ta vidik še ni bil deležen pozornosti.

¹⁷ Trubar je za ta izgovor izoblikoval prav izvirmo "pravorečno pravilo": glas *ł* "debelu po bezjasku izreči". (*Abecedarium* 1551, 1555).

dvojezičnost mest na Gorenjskem (Kranj, Kamnik, Tržič).¹⁸ Dolenjska dežela s starimi samostani (Stična, Kostanjevica, Pleterje), gradovi skoraj brez starih mest (Novo Mesto — Rudolfswert — je bilo ustanovljeno šele leta 1365, Trebnje mu je “blatna vas”), ni bila tako “poškropljena” s tujimi besedami kot Gorenjska, Koroška (npr.: *pávar, fírtoh, špiža, ájnfaq* itd.) ali Primorska — z romanizmi, ki so za ta narečja značilni še danes (npr.: *kantôn, kontrêha, koucête, koriêra...*).

O taki “postekljeni” gorenjski kranjščini se je kar razpisal in tako pokazal na potek stapljanja dveh jezikov — nemščine in slovenščine — na koloniziranem škofjeloškem oziroma “rovtarskem” (narečnem) območju (Selška in Poljanska dolina). In ker rad poudarja kaj posebnega, si je izbral vas Bitnje, kjer da kmet na enem ali drugem koncu vasi ne spregovori skupaj pet besed v istem jeziku. Govorica je tako “pokvarjena”, da je treba za razumevanje pogovora znati oba jezika, pa je še nerazumljiva.

Psihološka plat takega “govornega položaja” se kaže v opazni, njemu nerazumljivi negostoljubnosti, ki jo nadrobno opisuje.¹⁹ Izvira pa iz nezaupanja do drugače govorečih. Jezikovna istost je sproščujoča, ker budi neko temeljno zaupanje in odprtost (ker sta govorec in poslušalec “doma” v istem sistemu). Tuj, neznan jezik pa že sam po sebi vzbuja v poslušalcu negotovost, strah. V skrajnostih vodi v agresivna obrambna razpoloženja, značilna in tipična za stisko manjšinca. Pomembne so še naslednje njegove sodbe. **Čista kranjščina je lepa** (gorenjski enoglasniški samoglasniški sestav s kolikostnimi in kakovostnimi, tonemskimi nasprotji, premičnim in končiškim tipom naglaševanja ustvarja posebno melodičnost govora); **koroščina je** (v primerjavi z njo) **surova**. Zakaj? Morda zaradi dvoglasniškega izgovora samoglasnikov in zaradi dvoustičnega u (*Búeh, riēs n; úino, uem*) in drugih razlikovalnih pojavov, npr. zadnjejezičnega r (*ríba, rósa*). V **Đupljah, v Tuhiňjskih hribih, pa ljudje težko izgovarjajo, besede zategujejo** — dolge so poldrugi čevlji. Ironično pripominja, da vmes lahko premišljajo, kaj povedo. Včasih se mu počasno govornjenje zdi dolgočasno, hitro pa pogosto škodljivo (nepremišljeno!). Razlaga, da je to stvar temperamenta, konstitucije telesa, dispozicije vratu in goltanca (povezuje torej glasove s fiziološkimi lastnostmi, kar je veliko kasneje raziskovala eksperimentalna fonetika). Gotovo pa hoja navkreber ovira dihanje in tako vpliva na izgovor glasov, posebej na hitrost govora.

Tudi prebivalce drugega dela Kranjske, **Dolenjce, priznava za Kranjce**. Pravi, da **govore vsi dobro kranjsko** (čisto), samo nekoliko vlečejo, (Tak vtis lahko ustvarjajo e-jevski in o-jevski dvoglasniki — *cejsta, žiena, piet; müoš, uóda, kúoš / kôš / kâš* — ter izrazita intonacijska nasprotja), nekaj razlik pa vidi tudi v noši.

Pisano jezikovno podobo mu ponuja tretji del Vojvodine Kranjske, tj. **Srednja Kranjska**, ozemlje od Blok do Kočevja in Bele krajine. Tu najdeva več jezikovnih skupin: **Kočevarje, Uskoke ali Vlahe in Hrvate**. Takole pravi: “**Kočevarji govore vsi nemški**, vendar precej trdo kakor kmetje na Frankovskem, ni jih lahko razumeti, oni pa vsakega Nemca razumejo.”

Kočevarji so s svojo skoraj frankovsko govorico, s svojo nošo, v njegovem času tvorili strnjeno naseljen, narečno arhaičen nemški jezikovni otok. Na Kočevsko so jih bili naselili Ortenburžani v 14. stol. (delno s Koroškega), okrog 300 družin, kazensko pregnanih upornikov Karla IV. pa je prišlo iz Turingije, iz Lutrove ožje domovine. (Med drugo svetovno vojno so po dogovoru med Hitlerjem

¹⁸ “Med Gorenjci slišiš tri jezike, pravo kranjščino, pravo nemščino in mešanico kranjščine in nemščine ... Drugače govore po vsem Gorenjskem lepo po kranjsko, razen v tistih krajih, ki mejijo na Koroško, zakaj tam izgovarjajo prav surovo in vlečejo besede po slovanskem načinu na dolgo.”

¹⁹ V Bitnjah je stopil v gostilno. Krčmar ga je sprejel zelo nevljudno, odpraviti ga je hotel s kislim vinom. Vendar se gost Valvasor ni dal kar tako odpraviti. Skrivaj je kislo vino zlił proč in naročil drugi polič. Tako se je ponovilo trikrat, nakar je krčmar popustil, otajal svojo trmo. Peljal ga je v klet, mu ponudil dobra vina na izbiro. Odslej je bil vedno prijazen in gostoljubno postrežen...

in Mussolinijem zapustili Kočevsko, se naselili po domačijah izgnanih Slovencev na dolenski strani Save, ob koncu vojne pa so odšli z vojnimi begunci...).

“Tudi **Hrvatje** prebivajo v tretjem delu ali na **Srednjem Kranjskem** ob Kolpi med mesti Metliko, Vinico, Podbrežjem, Črnomljem in na tistem koncu. Njihov jezik je **prava hrvaščina** in se od kranjščine nekoliko razlikuje.” To so Hrvatje v Slovenski marki. Valvasor jih po noši, običajih (spomnimo na naričanje ob pogrebu) in jeziku **ločuje od Kranjcev**. Pokrajina ima zanimivo zgodovino. Zofija, hči ogrskega kralja Bele I. in žena kranjskega in istrskega mejnega grofa Ulrika I. (1058-1070), jo je dobila za doto. Na ta značilno “fevdalni način” je bila izvzeta iz hrvaške državnosti in po plemiških sorodstvenih vezeh prišla v posest Kranjske. V jezikovnonarečnem pogledu gre danes za tipično slovensko-hrvaško interferenčno območje, spričo turških vpadov ustaljeno šele po 15. stoletju. Je posledica sožitja redkih staroselcev, hrvaških beguncev iz Like, Krbave in Bosne ter slovenskih priseljencev z dolenske strani.

Tudi **Uskoki ali Vlahi** na južnem pobočju Gorjancev (Žumberak) zbujajo pozornost s svojo nošo, **vlaško govornico** (še posebej po svojih običajih) **podobno hrvaški**, zlasti pa po veri, ker so staroverci (priznavajo patriarha v Carigradu in Moskvi). V 16. in 17. stol. so prišli kot hrvaški in srbski uskoki pred Turki, priseljeni iz Senja. Kasneje so se pomešali s prebivalstvom Bele krajne. Kot potomci uskokov so se kot grško-katoliški unijati ohranili vse do danes. Znana je župnija v **Radovitičih s cerkvijo Sv. Uskrsnuča (Svete nedelje) iz leta 1626**. Na Gorjancih pa so (zdaj obnovljene) razvaline **grškokatoliške cerkve sv. Ilije** ob razvalinah **rimskokatoliške podružnice sv. Gere**. Zgovorno pričajo, kako visoko do Trdinovega vrha so se povzpeli. In na dolenskem pobočju Gorjancev še stoji “krvavi kamen”, poimenovan po nekdanjih sporih med Dolenjci in Uskoki za pašnike.

V četrtem delu Kranjske pa živijo po narečni pripadnosti različni “kranjski Slovani”: **Vipavci, Kraševci, Čiči** in “**pravi Kranjci**”. Značilna opažanja: **Vipavci** (notranjsko narečje, stara dolenska narečna podstava) se niti izgovorno niti po noši **ne ujemajo s Kranjci**. Zahodno od njih so **Kraševci**, ki po Valvasorjevem vtisu **še govorijo s kranjskimi besedami**. “Njihov jezik je precej trd; ponekod govore tako nerazumljivo, da jih človek komaj razume, vendar pa s kranjskimi besedami. V izgovoru pa se jezik ponekod zelo razlikuje.” Gre kajpak za značilne “primorske” razvojne pojave v glasoslovju, oblikoslovju, pa tudi za mnoge romanizme v besedišču. Med **Podgradom in Socerbom je (bil) prostor Čičev**, ki gotovo niso, kot on navaja, potomci ilirskih Japodov, ni pa jasen njihov bodisi slovanski ali aromunski izvor. Da se tega istrskega prostora drži nekaj “manjvrednega”, kaže odgovor današnjih tamkajšnjih Istranov (slovenski istrski govor primorske narečne skupine), s katerim se branijo tega imena: “**Nismo Čiči ne Brćini, ma smo juš ta na konfini**.” Šele v okolici **Logatca, Planine, Vrhnike** (stičišče dolenske in rovtarske narečne skupine) Valvasor spet najdeva **prav Kranjce**.

V petem delu Vojvodine Kranjske, v **Istri** (staro ilirsko ime), ki je v Valvasorjevem času skupaj z Reko pripadala Avstriji, **Kranjcev ni! Rečani ali Dalmatinci — Liburnijci** (obe imeni sta ilirski) so **Hrvatje čakavci**. Kot pravi, je med njimi “**dalmatinski jezik najnavadnejši**, toda v vsakem kraju malo spremenjen. **Istrani** pa govore **dva jezika**, prvič **istrski**, ki se **sklada z dalmatinskim**, in drugič tudi **italijanski**, toda slabo.” Istrani, katerih jezik je **slaba latinščina ali laščina** (stara istrska romanščina, “poškropljena” z narečno italijanščino udomačena v istrskih mestih ob morju, prekrivajo po istrskem polotoku naseljene **hrvaške čakavske Čiče, Hrvatje čakavce in kajkavce** ter **uskoške štokavce**. **Tem so popi**, kot pravi, “slabo večji latinščine” **brali slovansko mašo**. Gotovo ne romanskim ali aromunskim (Žejane) Istranom.

Če povzamemo, kar smo ob njegovem opisu jezikovnih razmer v tedanji Kranjski spoznali, moramo podčrtati dvoje. Valvasor je nedvomno ob primerjanju s središčno kranjščino prepoznal druge pokrajinsko narečne tipe slovenskega jezika. Od središčne strukture se oddaljujejo govori primorske narečne skupine, zato so mu težje prepoznavni, vendar jih dobro ločuje od **hrvaških** (v Beli krajini) in “**dalmatinskih**” govorov v Istri. To ločevanje potrjujejo tudi razlikovalne noše in običaji. Pravi

Kranjci so mu Gorenjci, Dolenjci in pripadniki rovtarske narečne skupine. Narečna podlaga, ki je podlaga kranjskemu deželnemu (knjižnemu) jeziku. Njegova opažanja o jezikih in narečjih Kranjske pa so tudi za jezikoslovca teoretično zanimiva, saj naravnost iz zornega kota sodobne kulturološke semiotike (jezik, noša, šege, običaji) načenja vprašanja dvo- in celo trojezičnosti v sožitju z vrsto krajevno izoblikovanih narečij "kranjske slovanščine" v enem deželnem prostoru. Posebno dragoceno je, da se je do teh spoznanj dokopal kot nejezikoslovec na podlagi drugotnih razlikovalnih meril.

Martina Orožen

UDK 808.63-087:929 Valvasor J.V.

SUMMARY

JANEZ VAJKARD VALVASOR ABOUT THE SLOVENE LANGUAGE

Summing up we could point out two major characteristics. In his confrontation with the central Carniolan ('kranjsčina') Valvasor was undoubtedly able to identify also other regional dialectal types of the Slovene language. His observations of the languages and dialects in Kranjska are theoretically interesting, because he directly from the standpoint of the contemporary culturological semiotics (language, costume, customs,

habits) discusses the questions of bi- or even trilinguism in cohabitation with a number of locally formed dialects of the 'Carniolan Slovene' in the space of a single country. This is all the more precious, because he came to these conclusions as a non-linguist, on the basis of secondary classifying criteria.